

ОБ'ЄКТИВНИЙ І СУБ'ЄКТНИЙ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО ОBOB'ЯЗКУ ВЧИТЕЛЯ

У статті висвітлюється проблема професійної відповідальності у виконанні професійного обов'язку вчителя. Для успішної професійної педагогічної діяльності сучасний вчитель має підтримувати належний рівень довіри і реагувати на зовнішні виклики. Готовність учителя до оперативного реагування на виклики сучасності може забезпечити професійно-особистісний саморозвиток учителя. Обґрунтовується професійна відповідальність учителя як вищий рівень особистісної відповідальності, усвідомленої та прийнятої добровільно, яка спрямовує вчителя на відповідальне виконання професійного обов'язку.

Ключові слова: *вчитель, професійно-особистісний саморозвиток, професійний обов'язок, освітня діяльність.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Потужні зміни в системі освіти України зумовили тенденцію до зміни парадигми освітнього процесу, необхідність якої теоретично обґрунтовано в державних постановах і документах. Основні положення Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті обумовлюють доцільність створення умов для особистісного розвитку, творчої самореалізації та професійного саморозвитку кожного громадянина України, здатного до постійного пошуку нестандартних способів вирішення будь-якого виробничого завдання.

Сучасна школа висуває високі вимоги до всіх аспектів діяльності вчителя. Професійна педагогічна діяльність характеризується підвищеною складністю і відповідальністю. Важливими складовими професіоналізму вчителя є усвідомлення професійного обов'язку і забезпечення психологічної безпеки вчителя, як суб'єкта професійної діяльності.

«Педагогічна етика не лише виробляє сукупність обов'язків і принципів, якими керується педагог у своїй професійній діяльності, а й визначає мету, сутність та методи їх здійснення. це сфера «внутрішньої моралі», що впливає з характеру і специфіки педагогічної діяльності, адже люди, які професійно займаються розумовою працею, внутрішньо зорієнтовані на дотримання моральних норм» [1, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. У сучасному світі відбувається становлення нової парадигми освіти, основою якої є визнання пріоритетним розвиток і творчу самореалізацію особистості у глобалізованому світі. Відомий новатор та лідер в сфері освіти М. Фуллан вважає, що у XXI сторіччі переважатимуть ті організації та спільноти, що ґрунтуються на неперервному навчанні та неперервному викладанні [2].

Звертаючи увагу на актуальність досвіду професійної самоосвіти та самовиховання, О. Кучерявий визначає загальний зміст сучасної вищої фахової освіти «як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів: знання цінностей професійної, національної й загальнолюдської культури на особистісному рівні; самоцінні професійні уміння та навички (способи фахової діяльності); досвід творчої, культуротворчої діяльності та науково-дослідної роботи; досвід емоційно-вольового ставлення до духовних, професійних, національних і загальнолюдських цінностей та світу в цілому; досвід і загального саморозвитку. О. Кучерявим експериментально доведена залежність між рівнями активності студентів у професійному самовихованні й рівнями їх інтегральної готовності до педагогічної діяльності [3, с. 12–13].

Різні аспекти професійного саморозвитку, професійно-особистісного самовдосконалення досліджуються українськими та зарубіжними вченими: аналіз процесів оновлення професійної освіти представлено у дослідженнях Г. Артемчука, С. Гончаренка, В. Кременя, А. Маркової, В. Поповича, Д. Чернілевського, А. Шаповалова та ін.; положення філософії розвитку й професійної освіти досліджують В. Віндельбанд, В. Кремень, С. Кримський, А. Печчеї, С. Франк; питання професійного саморозвитку педагога досліджують І. Дереза, Л. Коробка, В. Вітюк, Ю. Рева; теорія організації навчального процесу у вищій школі представлена у працях В. Андрущенко, А. Вербицького, Л. Пуховської, Н. Чибісової та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є обґрунтування професійної відповідальності учителя як вищого рівня особистісної відповідальності, усвідомленої та прийнятої добровільно, яка спрямовує вчителя на відповідальне виконання професійного обов'язку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проблема усвідомленого саморозвитку особистості є об'єктом філософської рефлексії Л. Буевої, Г. Глезермана, Л. Ігнатовського, С. Ковальова, Л. Сохань, О. Степанченка, В. Лозового та ін. Зокрема у дисертації Е. Коваленка обґрунтовано, що саморозвиток – одна із форм руху матерії, що реалізується в активності суб'єкта, яка націлена на розв'язання внутрішніх протиріч його існування в довколишньому світі (природному і соціальному середовищі). Саморозвитку будь-якої системи передують,

як первинна стадія, розвиток, спричинений перш за все зовнішніми детермінантами. На індивідуальному рівні саморозвиток здійснюється у двох формах: неусвідомлених, стихійних (імітація, стихійна адаптація, гра), коли індивід не ставить за мету змінити себе власними зусиллями, та усвідомлених (самовиховання, самоосвіта, самостворення, самовдосконалення), де особистість виступає одночасно як суб'єктом цілеспрямованої діяльності, так і об'єктом, який необхідно змінити за допомогою цієї діяльності [4].

Належне і необхідне у виконанні обов'язку виражені в категоричному імперативі І. Канта. У вчинках особистості він розрізняв почуття обов'язку і свідомість обов'язку. У будь-якій професійній практичній діяльності найбільш важкими є завдання прийняття рішення, для яких відсутні заздалегідь підготовлені способи дій, загальні правила поведінки. При розв'язанні таких завдань доводиться діяти на власний розсуд. Прийняття рішення це завжди вибір, що характеризується мірою відповідальності. Вибір існує в межах будь-якого «комплексу» потреб та обмежених ресурсів і наявних вимог. Коли змінюється характер вимог чи обмежень, змінюються і можливості вибору. До таких завдань зараховують: розподіл ресурсів, вибір керівника, місця роботи і т.ін. Завдання такої категорії позначають по-різному. Так, Г. Балл зараховує їх до групи проблемних [5], Г. Саймон (H. Simon) і А. Ньюелл (A. Newell) оцінюють їх формально як слабо структуровані [6], Ю. Козелецький характеризує їх як «відкриті» [7]. Зазначимо, що не зважаючи на відмінності термінології, всі ці автори погоджуються з тим, що це завдання без чіткого визначення мети, граничних обмежень, де число невідомих домінує над числом відомих, де функції не мають кількісного виразу і відсутній алгоритм розв'язання.

З огляду на високу невизначеність цієї категорії завдань, у кібернетиці і в теорії систем наявні спроби розробити теорії пошуку кращих варіантів їх розв'язання [8]. Усі теорії об'єднано загальним прагненням виявити як можна більше факторів і залежностей, що обумовлюють прийняття рішення, і все це врахувати у математичній моделі. Але також факторів чимало і зв'язки між ними є доволі складними, а отже моделі стають громіздкими, а їх практична реалізація вимагає складної техніки і значних витрат праці і часу. Але це, безумовно, ускладнює широке використання таких моделей.

До того ж такі моделі мають суттєвий недолік: вони досить часто не забезпечують очікуємий ефект – вказують на ті рішення, які для відповідальної особи, яка приймає рішення, виявляються не найкращими. Це тому, що вони переважно розраховані на об'єктивно кращі рішення. Але такі рішення можуть не співпадати з рішеннями, які для конкретної особи з певною мірою відповідальності є суб'єктивно більш привабливими. Щоб позбавитися цього недоліку, стали розробляти моделі прийняття рішення, в яких враховуються індивідуальні особливості їх користувача (його ціннісні критерії, уподобання), що спричинило ускладнення таких моделей. В цих моделях особа, яка приймає рішення з її якостями стала частиною аналітичної процедури прийняття рішення.

Але і цей, здавалось би, дуже важливий крок в удосконаленні моделей прийняття рішень (їх олюднення), теж не знімав зазначених суперечностей. І головна особливість в тому, що такі моделі, що враховують індивідуальну спрямованість і міру відповідальності особи, яка приймає рішення, продовжують діяти виключно за законами формальної логіки. В той же час, як особа, яка приймає рішення як і більшість людей досить часто діє нетранзитивно, всупереч законам формальної логіки. Зазначимо, що такі порушення законів формальної логіки і «Здорового глузду» відбуваються не випадково, або помилково. Вони виникають тому, що при прийнятті рішення, люди керуються не тільки власними висновками, що подеколи ґрунтуються на законах формальної логіки, але і іншими досить сильними збудниками-їх несвідомими прагненнями. А цей другий важливий чинник у зазначених моделях не враховується, бо за існуючих підходів, відсутні можливості його чітко визначити. Існуючі теорії і моделі прийняття рішення не дозволяють з достатньою чіткістю зазначити найбільш привабливі для конкретної особистості варіанти розв'язань. Ця умова і спонукала нас шукати принципово інші підходи до побудови моделей прийняття рішення із врахуванням рівня відповідальності. Бо моделі, що побудовані виключно згідно когнітивного принципу, виявилися неспроможними повністю розв'язати поставлене перед ними завдання. Ми пішли шляхом розробки моделей, що враховують емоційне ставлення особи, яка приймає рішення до можливих варіантів розв'язання проблеми, що виникла у неї.

На думку І. Канта, дія є моральною лише тоді, коли вона збуджується тільки однією лише повагою до морального закону. При чому, як зазначає Л. Лопатін: «... такое уважение вовсе не есть рабское подчинение закону: он не навязан нам извне, мы его сами себе поставили, мы в нем повинемся только собственной разумной воле, – автономия (самозаконность) основной признак подлинной нравственности» [9, с. 477].

І. Кант розрізняє обов'язок стосовно самого себе і обов'язок стосовно інших людей. Він не визнає обов'язків перед «нижчими» та «вищими» істотами. Те, чого кожен неминує сам собі бажає, теж не може бути моральним обов'язком, оскільки обов'язок являє собою примус до мети, що не була сприйнята з охотою.

Пояснюючи суперечність між «Я» зобов'язуючого і «Я» зобов'язаного в одному суб'єкті, І. Кант розглядає людину у двоякій якості: по-перше, як істоту, обдаровану почуттями (феномен), по-друге, також істоту, обдаровану розумом і яка має волю (ноумен), що виявляється через вплив розуму на волю. Людина як природна істота не може брати на себе яких-небудь зобов'язань, але та сама людина, узятя як особистість, має внутрішню волю і здатна брати на себе зобов'язання по відношенню до самої себе і до людства у своїй особі.

Обов'язки людини перед собою кенігсберзький мислитель поділяє на обмежуючі (негативні обов'язки) і розширювальні (позитивні обов'язки). Негативні обов'язки забороняють людині діяти проти

своєї «природи», мають на меті її самозбереження; позитивні обов'язки пропонують людині зробити своєю метою той або інший предмет її воління, вони спрямовані на самовдосконалення людини. «Первый принцип долга перед самим собою содержится в изречении: «Живи сообразно природе»... т.е. сохраняй совершенство своей природы; второй же – в положении: «Делай себя более совершенным, чем создала тебя природа» [10, с. 461]. Може бути і суб'єктивний розподіл обов'язків людини стосовно самої себе, відповідно до якого людина, тобто суб'єкт обов'язку, розглядає себе як тварину або моральну істоту.

Головними обов'язками людини стосовно інших І. Кант називає любов до ближнього і повагу. Він вважає, що саме ці якості регулюють взаємини людей у моральному світі: принцип взаємної любові вчить людей постійно зближатися між собою, а принцип поваги – триматися на дистанції один від одного. При досягненні рівноваги між цими принципами виникає дружба. Причому під любов'ю і повагою філософ має на увазі не просто почуття, а максими, що регулюють вчинки людей стосовно себе та інших. «Долг любви к ближнему...: это долг делать цели других (если только эти цели не безнравственны) моими; долг уважения к моему ближнему содержится в максиме не возводит людей до степени простого средства для [достижения] моих целей (не требовать от другого человека, чтобы он унизил себя, став рабом моей цели)» [10, с. 495].

Повага до інших ґрунтується на визнанні гідності в іншій людині і протистояння таким недолікам як пихатість, лихослів'я, знущання, а проявом любові до ближнього стануть благодійність, подяка, участь. Отже, кожна людина, за І. Кантом, повинна виконувати обов'язок, покладений на неї моральним законом, вдосконалюючи в той же час свої фізичні здібності.

Під обов'язком розуміють певну необхідну поведінку суб'єкта носіїв систем принципів, конкретного переліку дій, доручень, за невиконання яких передбачена відповідальність. Учителю виконує обов'язок здебільшого під впливом різних чинників – держави, закону, трудового колективу, громадськості, а також під впливом власних внутрішніх переконань. У цьому зв'язку можна виділити такі види обов'язку, що певним чином стосуються професійної педагогічної діяльності: національний, суспільний, державний, громадський, моральний, духовний, професійний, функціональний.

Так, під національним обов'язком розуміється необхідність та готовність учителя охороняти та захищати принципи буття української нації у процесі професійної педагогічної діяльності.

Суспільний обов'язок – це необхідність та готовність учителя обстоювати суспільні інтереси в ім'я нормальної життєдіяльності громадян.

Державний обов'язок – це необхідність та готовність учителів охороняти та захищати інтереси держави у своїй професійній педагогічній діяльності.

Громадський обов'язок передбачає певні необхідні дії, покладені на учителя як члена відповідної громадської організації.

Моральний обов'язок учителя передбачає впровадження у практику освітньої діяльності певних моральних вимог.

Духовним обов'язком учителя можна вважати необхідність постійного удосконалення професійної підготовки, формування усталених гуманістично-ціннісних орієнтацій, культури, що сприяє адекватному виконанню завдань професійної педагогічної діяльності.

Професійний обов'язок учителя – це його потреба та готовність працювати у освітніх закладах (об'єктивний аспект), глибоке усвідомлення необхідності професійних дій (суб'єктивний аспект).

Функціональний обов'язок учителя – це потреба виконання ним постійного конкретного завдання (функції), яке визначається з часу призначення на посаду.

Звичайно, існують й інші види обов'язку учителя, зумовлені його соціальним призначенням у суспільстві.

За практичною значущістю перелічені вище обов'язки учителя умовно можна згрупувати таким чином:

- група обов'язків соціально-державного характеру (національний, суспільний, державний, громадський);
- група обов'язків професійного характеру (професійний, функціональний);
- група обов'язків духовно-морального характеру (духовний, моральний, особистий).

Перша група обіймає обов'язки, виконання яких вимагає від учителя держава. Вони є обов'язковими і гарантуються чи забезпечуються державою. Наприклад, виконання національного і суспільного обов'язків вимагає від учителя захисту нації і суспільства, збереження набутих культурних цінностей народу, національного духу права тощо. Проте національний обов'язок може зазнавати переслідування з боку держави, наприклад, у час панування тоталітарного режиму. Можливі випадки, коли держава зобов'язує діяти всупереч інтересам народу. Часто на діяльності учителя позначається імператив громадського обов'язку.

Друга група обов'язків учителя відповідає специфіці його професійної діяльності.

На підґрунті третьої групи обов'язків у вчителя формується особистісно-емоційне сприйняття обов'язку і усвідомлення відповідальності.

З огляду на зазначене слушним видається розгляд таких ключових понять як професійний обов'язок учителя. Ми вважаємо, що професійний обов'язок не лише має моральне підґрунтя, а й наділений правовими властивостями. Останні доповнюються та деталізуються моральними уявленнями про належну поведінку, а правові гарантії їх здійснення знаходять віддзеркалення у моральній свідомості особи.

Аналіз професійного обов'язку свідчить, що поєднання правового та морального у його змісті відбувається за принципом морального обґрунтування нормативних приписів. Отже, правовий аспект професійного обов'язку повинен ґрунтуватися на моральних засадах суспільного життя, відображати їх особливості у своїй структурі. Значний вплив на професійний обов'язок справляє й обов'язок суспільний, який є уніфікованим і універсальним щодо будь-якої діяльності. Суспільний обов'язок не має будь-якого професійного забарвлення, він обумовлений нормами моралі, що існують у певному суспільстві та не залежить від будь-яких корпоративних норм.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Професійна відповідальність учителя – вищий рівень особистісної відповідальності, усвідомленої та прийнятої добровільно, яка спрямовує вчителя на відповідальне виконання професійного обов'язку.

Зміст професійного обов'язку не є сталою величиною, він може постійно змінюватися. Причини цього явища криються у вимогливості особи до самої себе, соціальному статусі, характері суспільних відносин. Залучення майбутнього учителя в освітньо-професійну діяльність за інтересами, відповідно до його життєвих ціннісних орієнтацій у освітньому просторі допомагає стати йому особистістю. Творчий розвиток особистості як мета вищої професійної педагогічної освіти передбачає удосконалення естетичного пізнання світу. Цим зумовлено виникнення нових напрямів у вищій педагогічній освіті, що передбачає загальне естетичне становлення особистості.

Використані джерела

1. Рик С. Педагогічна етика: пошуки нової парадигми. *Рідна школа*. 2010. № 12. С. 6–12.
2. Фуллан М. Сила змін: Вимірювання глибини освітніх реформ / пер. с англ. Львів, 2000. 269 с.
3. Кучерявий О. Г. Професійне самовиховання у вищій школі. Київ, 2010. 199 с.
4. Коваленко Е. А. Ціннісна природа усвідомленого саморозвитку особистості: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Харків, 2005. 20 с.
5. Балл Г. А. О психологическом содержании понятия «задача» *Вопр. Психологи*. 1970. №6. С. 75–85.
6. Simon H., Newell A. Henristec problem solving: the next advance in operations research. *Oper. Res.* 1958.
7. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. Москва. 1979
8. Сорока К. О. Основы теории систем і системного аналізу: Навч. посібник. Харків, 2005. 288с.
9. Кант И. «Трактаты и статьи» (1784–1796). В 4 т. на немецком и русском языках. Москва, 1993. Т. 1. 586 с.
10. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. В 8 т. Пер. с нем. Москва, 1994. Т. 6. 712 с.

Borysov V., Torubara O., Borysova S.

OBJECTIVE AND SUBJECT ASPECTS OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF THE TEACHER

The article covers the problem of proper and necessary teacher's professional duties. For a successful professional pedagogical activity, a modern teacher must maintain an appropriate level of confidence and respond to external challenges. Under the obligation understand certain necessary behavior of the subject of carriers of systems of principles, a specific list of actions, orders, for failure to provide for liability.

The readiness of the teacher to promptly respond to the challenges of our time can be able to provide professional and personal self-development of the teacher. Under the obligation understand certain necessary behavior of the subject of carriers of systems of principles, a specific list of actions, orders, for failure to provide for liability. The teacher performs his duties mainly under the influence of various factors – the state, the law, the labor collective, the public, and also under the influence of their own internal beliefs. In this regard, one can distinguish the following types of duties, which in a certain way relate to professional pedagogical activities: national, social, state, social, moral, spiritual, professional, functional. The legal aspect of professional duty should be based on the moral principles of social life, to reflect their particularities in their structure. A significant influence on professional duty is also made by the public duty, which is unified and universal in relation to any activity. The public has the duty of any professional color, it is caused by moral norms prevailing in a particular society and independent from any corporate standards.

The content of professional duty is not constant, it can constantly change. The reasons for this phenomenon lie in the demanding personality to himself, social status, the nature of social relations. Involving a future teacher in the educational and professional activities of interests, in accordance with his life value orientations in the educational space helps him become a person. The creative development of personality as a goal of higher professional pedagogical education involves improving the aesthetic knowledge of the world. This is due to the emergence of new trends in higher pedagogical education, which involves the overall aesthetic formation of the individual.

Key words: teacher, professional-personal self-development, professional duty, educational activity.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2018 р.